

ЗМІСТ ТА ВЛАСТИВОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ МНЕМОСФЕРИ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ ТА ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ

Статтю присвячено розгляду поняттю мнемосфера. Мнемосфера – це інтегральне поняття, що об'єднує всі різновиди пам'яті, адже всі вони є аспектами мнемосфери. Розглядається термін мнемологія, як наука, що займається дослідженням пам'яті та соціальна мнемологія, як напрям наукових досліджень соціальної пам'яті. Автор звертає увагу на соціальну стратифікацію мнемосфери. Також розглядаються нові тенденції у формуванні мнемосфери у період незалежності України.

Ключові слова: мнемосфера, мнемологія, колективна пам'ять, соціальна пам'ять, соціально-історична пам'ять.

Постановка проблеми. За період існування держави, або національної спільноти формується певна сукупність інформації про події, що відбулися та мали вплив на ту чи іншу сторону суспільного життя: культуру, політику, економіку тощо. Ця сукупність інформації формує мнемосферу суспільства або окремої спільноти. Поняття «мнемосфера» вперше використав професор соціології в Ліонському університеті Роже Дебре [1]. У періодизації розвитку медіа він позначив перший період, як «первісну мнемосферу – період неписьменних мистецтв пам'яті». Сучасний російський філософ Ю.Ліннік мнемосферу розглядає як частину ноосфери [2]. На його думку, усе те, що живе, залишає свій слід у мнемосфері. Це цілісна система. У ній інформація поширюється з нескінченно великою швидкістю [2, с.18].

Як і інші категорії загальності, ноосфера характеризує універсальні, фундаментальні уявлення щодо світу. На погляд В.Вернадського, «біосфера перейшла або, вірніше, переходить в новий еволюційний стан – в ноосферу – переробляється науковою думкою соціального людства» [3, с.23]. З виникнення людини і людства починається ноосфера, тобто сфера розуму, коли у всесвіті центральне місце зайняв антропос (людина). З цієї миті починається формуватися й важлива частина ноосфери – мнемосфера. Людина, отримуючи досвід і знання у процесі практично-перетворюючої діяльності, залишає у колективній пам'яті найбільш важливі і значущі здобутки, щоб надалі накопичувати їх і застосовувати у суспільній практиці. Мнемосфера – це духовне утворення, яке формується завдяки духовному узагальненню досвіду. У процесі застосування досвіду зміст мнемосфери втілюється у практичну матеріальну діяльність, в результаті якої новий досвід, що збагачений цією діяльністю, потрапляє у духовному вигляді знову у мнемосферу. Таким чином відбувається цикл, завдяки якому мнемосфера збільшується і збагачується. Все це і зумовило актуальність проблематики, яку ми розглянемо у пропонованій статті.

Метою даної статті є розгляд змісту та властивостей соціальної мнемосфери.

Аналіз останніх досліджень. Ми уникаємо пов'язувати мнемосферу з ноосферою у частині її окультно-релігійного тлумачення. У «Вікіпедії» зазначається, що поняття "ноосфера" викликає критику в деяких наукових працях. Критики вчення про "ноосферу" вказують на те, що воно ідеологізовано і носить не науковий, а релігійно-філософський характер. Зокрема, біолог Ф. Штільмарк з Інституту проблем екології і еволюції РАН пише: "Думки про Ноосферу як Суспільство Розуму, вже по самій суті своїй глибоко релігійні і поки що залишаються утопічними". Є думка, що це не вчення, а недостатньо обґрунтовані утопічні положення про всемогутність Людини; на основі вчення про "ноосферу" з'явилося поняття "ноосферизму". М. Н. Кузнецов і І.В.Понкін вважають, що за змістом ноосферизм є релігійно-політичною ідеологією. Вказано на тісні зв'язки "ноосферизму" з окультно-релігійним вченням "космізму" і з окультно-релігійними об'єднаннями послідовників Реріхів. Російський історик і соціолог Микола Мітрохін називає ноосферологію "найвпливовішою з

цивільних релігій сучасної Росії" [4]. Отже, уявлення щодо мнемосфери як частини ноосфери є умовним. І використовується це уявлення для підкреслення всезагального характеру мнемосфери, що охоплює простір духовного світу соціуму. Але мнемосфера може розглядатися як частина духовного світу певної соціальної групи, етносу, а на мікросоціальному рівні і особистості. Вживання терміну мнемосфери можливе і тоді, коли мова йде про певну історичну добу. Наприклад, можна говорити про мнемосферу первісного суспільства, мнемосферу суспільства XIX ст., або про мнемосферу радянського минулого.

Є й вульгарно матеріалістичні трактування мнемосфери як специфічного субстрату. Так, в літературі, що присвячується проблематиці мнемосфери, зустрічаються такі твердження: «Голова – це сосуд мнемосфери. В давнину у багатьох культурах було прийнято колекціонувати голови своїх убитих ворогів не просто так, але тому, що древні таким чином забирали собі сосуд мнемосфери свого убитого ворога» [5]. Тобто у сосуді (голові) нібито міститься певний субстрат (пам'ять), аналогічний рідині. Насправді, мнемосфера позбавлена субстратності, це духовне утворення. Цей термін позначає умовну сукупність змісту колективної пам'яті.

Основний зміст. Видами соціальної пам'яті є історична, національна, культурна, етнічна, політична, колективна, сімейна, автобіографічна. Мнемосфера – це інтегральне поняття, що об'єднує всі різновиди пам'яті, адже всі вони є аспектами мнемосфери.

Мнемосфера, з нашої точки зору, є гносеологічним, а не онтологічним поняттям.

У нашому розумінні – мнемосфера це просторово-часовий континуум колективної пам'яті, який позначає мнемологічну частину людської культури, суспільної свідомості та соціального капіталу. Мнемосфера включає індивідуальну та колективну пам'ять стосовно соціально значущих подій та осіб минулого, історичні знання, речові знаки пам'яті й інші компоненти культури, що стосуються соціальної пам'яті.

Напрямок наукового дослідження, що вивчає мнемосферу, доречно називати мнемологією. У філософській літературі та мистецтвознавстві такий термін іноді застосовується. Так, сучасний російський філософ О.Фьодоров видав монографію «Антропосоціальна мнемологія (філософія людської пам'яті)» [6]. Цей термін також активно використовують російські мистецтвознавці С. Ануфрієв, П. Пепперштейн, у книзі «Парамен. Майбутнє пам'яті» вони визначають мнемологію як науку, що займається дослідженням пам'яті [7]. До речі, вони пропонують також термін «парамен», який означає «мнемичний букет, тобто зв'язка вражень, що зберігається пам'яттю» [7]. Зрозуміло, що для мистецтва мають велике значення комплекси вражень, що зберігаються пам'яттю митця і слугують матеріалом для творчості. Щоб відрізнити соціальний аспект мнемології можна, за пропозицією О.Фьодорова, виокремити соціальну мнемологію, як напрям наукових досліджень соціальної пам'яті. Термін «соціальна мнемологія» також активно використовує киргизський фахівець з філософії соціальної пам'яті Бакієва Г.А. [8].

На думку Г.Бакієвої предметом мнемології "виступає пам'ять як спосіб існування неорганічного і органічного, надорганічного світу" [8, с. 5].

Мнемологія активно досліджується у Киргизії. Це відбувається з тієї причини, що видатний киргизський письменник, філософ, суспільний діяч Чингіз Айтматов приділяв велику увагу проблематиці пам'яті. Айтматов в одному із своїх творів описав людину-манкурта, що загубила пам'ять у результаті жорстокої процедури здавлення черепа полоненого. Манкурт – символічний образ людини, яка загубила свою особистість саме через втрату пам'яті. Ця людина перетворилася у жорстоке живе знаряддя вбивства, без жалю, душі і залишків людяності. Ця людина не загубила розум, але загубила душу і все це саме через загублену пам'ять. Образ манкурта перетворився у прозивний образ людини, яка позбавлена пам'яті здобутків свого роду, традиції. Людина без пам'яті – нікчемна, негідна поваги. Йдеться не про психологічну властивість пам'ятати, а про соціальну пам'ять особистості, її родову пам'ять. Родова пам'ять – основа гідності людини її вірності традиціям народу.

Літературний образ цілком збігається з теоретичними уявленнями щодо взаємозв'язку пам'яті і особистості суб'єкта. В соціології важливою є проблема суб'єктності. Суб'єкт є основним актором у повносправному соціумі, основою демократії і громадянського суспільства. Суб'єкт

розуміється як «певна техніка досягнення своєї ідентичності, путь до самого себе» [9, с.103]. Важливим компонентом формування ідентичності суб'єкта є соціальна пам'ять особистості. Мнемосфера існує не тільки на соціетальному рівні, як частина ноосфери, а і на особистісному рівні, як частина духовного світу людини. І мнемологія досліджує мнемосферу на всіх рівнях її існування. На думку Г.Бакієвої, предметом соціальної мнемології є "пам'ять історична, культурна, етнічна. Вона досліджує когнітивні і соціальні параметри феномену пам'яті, встановлює зв'язок соціальної пам'яті з історичними типами суспільства, аналізує становлення розумової діяльності індивіда, соціуму в конкретному історико-культурному контексті, характеризує пізнавальні процеси у сфері комунікації і інтеракції" [8, с.11].

Отже, предметом дослідження соціальної мнемології є властивості мнемосфери. За визначенням, мнемосфера відноситься до соціальних явищ, отже для її дослідження доречно використовувати категоріальний апарат соціології.

Г.Бакієва визначає понятійний апарат соціальної мнемології. Це поняття: "мнемонічний простір", "мнемонічний час", "соціальна пам'ять", "мнемонічні процеси", "культурна" і "соціальна амнезія" [8, с.12]. На нашу думку, більш доречним є використання традиційної категоріальної бази суспільних наук, але розміщуючи його в дискурсі мнемології.

Перш за все, слід звернути увагу на соціальну стратифікацію мнемосфери. Мнемосфера ціннісно навантажена та соціально розгалужена, тобто різні соціальні групи, прошарки, класи мають свій варіант тлумачення та свій сектор мнемосфери (сукупність подій та осіб, що мали значення саме для цієї групи, етнічної спільноти тощо). Звісно, що є збіг, або перетин мнемосфер різних соціальних спільнот, тобто існує спільна частина мнемосфери для більшості соціальних груп суспільства. Але мова йде саме про збіг окремих секторів мнемосфер, але не про їх тотожність. Ми поділяємо думку про існування декілька культур у суспільстві, культури пануючого класу, культури класу, що почуває (вважає) себе пригніченим, домінуючого етносу, етнічних меншин тощо. Так саме і мнемосфера суспільства складається з декількох мнемосфер різних соціальних груп. Колективна пам'ять різних соціальних (етнічних) груп розрізняється, хоча має і певну спільність. Отже, можна говорити про наявність соціальної структури мнемосфери, або колективної пам'яті суспільства. У кінцевому сенсі соціальна структура мнемосфери співпадає з соціальною структурою суспільства.

Але є зони мнемосфери, які не підпадають під закони стратифікації, або майже і явно не підпадають. Це зона загальної значущих подій, явищ минулого, а також знання, завдяки яким зберігається соціальний досвід людства. Загальною зоною є також моральні норми, принаймні загальна частина їх, що закріплена у релігійних текстах та законах. Взірці форм співіснування людей зберігаються в колективній пам'яті і передаються з покоління в покоління. Звичайно, ці взірці не залишаються недоторканими, але на їх основі формуються нові норми та правила соціального життя. Соціальний досвід людей, соціальні знання формують основи моралі і права. Отже колективна пам'ять є частиною того матеріалу, який спільно з новим знанням лежить в основі формування сучасних норм, правил, законів. Колективна пам'ять також може слугувати матеріалом для рефлексій стосовно сучасного стану суспільства і бути джерелом аргументів щодо критики сучасності. Яскравим прикладом слугує колективна пам'ять стосовно радянського минулого, що постійно спонукає досить велику частину українського суспільства критично висловлюватися щодо сучасного життя в Україні. В даному випадку колективна пам'ять є опертям, базою для порівняння минулого і сьогодення.

У період незалежності України з'явилися нові тенденції у формуванні мнемосфери. Не можна однозначно оцінити ці тенденції з позитивної або негативної сторони. Скоріше їх можна визначити як суперечливі і такі, що можуть викликати дискусії у суспільстві.

Посилення національної самосвідомості, формування національної держави вплинуло на зміст соціальної історичної пам'яті. По деяким пластах пам'яті відбулася деформація, корегування, переоцінка тощо. Можна сказати, що зміст та характер мнемосфери трансформувалися, значно змінилися. Відбувається оновлення багажу колективної пам'яті. Можна відмітити дві тенденції, що суперечать одна одній та одночасно доповнюють одна одну. Перша тенденція полягає у збільшенні обсягу колективної пам'яті, формуванні соборної історичної пам'яті українського народу. А друга тенденція полягає у послабленні та навіть зникненні певних секторів або прошарків мнемосфери. Особливістю соціальної

пам'яті є загострення проблеми “судді пам'яті”, тобто в суспільстві немає одностайної думки щодо оцінки багатой кількості фрагментів колективної пам'яті. Наприклад, роль УПА у війні, оцінка історичної ролі таких постатей як Бандера, Шухевич, оцінка радянського минулого тощо. У певних ситуаціях колективна пам'ять виступає у якості деструктивного фактору, що заважає суспільній згоді, активізує антагонізми між соціальними групами, що є носіями різних змістів мнемосфери.

Соціальна пам'ять може розглядатися як система. Але є різні підходи щодо визначення складових системи соціальної пам'яті. Інформаційний підхід виходить з точки зору, що елементами соціальної пам'яті є процеси збереження, оновлення, відтворення пам'яті. Ми виходимо з положень структурно-функціональної парадигми і вважаємо за доцільне визначати елементи соціальної пам'яті, виходячи з функціональної ролі цих елементів. Тож до системи соціальної пам'яті включаємо такі елементи як: когнітивний, емоційний, діяльнісний, ціннісний, комунікативний, інформаційний.

Щодо змісту колективної пам'яті вважаємо можливим застосовувати термін системний комплекс мнемосфери, що включає в себе оцінки, ціннісні засади оцінок, змістовні фрагменти, прошарки, епізоди, персони та інші складові, що в цілому утворюють своєрідну мапу пам'яті суспільства.

Метою використання соціальної пам'яті народу є забезпечення сприятливих умов для формування та підтримання суспільної ідентичності громадян, збереження культури, передання, віддавання шани предкам. Соціальна пам'ять українського народу не повинна завдавати моральної шкоди соціальній пам'яті інших народів. Але реальність така, що ця максима не здійснюється у повному обсязі. Тож залишається певна сфера пам'яті, що може завдавати моральної, ідеологічної шкоди іншим людям. У цій ситуації необхідні взаємні кроки щодо стримування можливої ворожнечі на ґрунті несхожості пам'яті різних народів.

Є також питання, чи виконує соціально-історична пам'ять належним чином свої основні функції? Мова йде не про абстрактну, а про реально діючу соціально-історичну пам'ять українського суспільства. Можна сказати, що існує дві “реальності” мнемосфери. Одна є, так би мовити, автентична групова пам'ять. Тобто така, що реально складає зміст групової пам'яті. А інша соціально-історична пам'ять – є штучним ідеологічним конструктором, що продукується і підтримується державою, владою. Функціонування такої мнемосфери визначається не стільки моральними уявленнями народу, скільки волею представників влади, певних політиків, які мають важелі впливу на ЗМІ, зміст підручників, видання відповідної літератури, формування суспільного дискурсу і через це можуть штучно формувати фрагменти мнемосфери відповідно до своїх інтересів і своїх уявлень. Може виникнути ситуація нав'язування пам'яті, маніпулювання пам'яттю заради ідеологічних та владних інтересів. Така ситуація існувала за часів тоталітарної влади у Радянському Союзі. Певні елементи такої штучної мнемосфери існують і у сучасній Україні. Але тут можливі інші міркування. Соціально-історична пам'ять суспільства може бути спотворена маніпулятивним впливом тоталітаризму і постає завдання виправлення мнемо сфери, згідно з мораллю і історичною правдою. Отже певний час соціально-історична пам'ять може бути у формі штучного продукту, що поступово засвоюється суспільством, і згодом стає органічним компонентом пам'яті народу. Саме такі процеси відбуваються у сучасному українському суспільстві. Прикладом може слугувати оцінка постатей Мазепи, Бандери, Махна та ін. Можна сказати, що в суспільстві відбувається певна боротьба за зміст мнемосфери. Реально наразі існує змішаний системний комплекс мнемосфери, що поєднує оцінки та компоненти колективних уявлень радянської та сучасної доби.

Тому актуальним і своєчасним є дослідження механізмів дії системи соціальної пам'яті, з'ясування її структури та змісту, засад, що впливають на її функціонування.

Існує певна культура соціальної пам'яті, що визначається певним нормативним обсягом, відповідністю пам'яті історичній дійсності, адекватності оцінок минулого з позицій загальнолюдської моралі, поваги до історичних діячів і подій, що сприяли незалежності та достоїнству країни тощо. Сама категорія «культура соціальної пам'яті» потребує ретельного аналізу, обговорення в науковій дискусії, структуруванні, опису та нормуванні. Очевидно, що критерії культури соціальної пам'яті можуть викликати суперечливі судження, як і сама колективна пам'ять. Але, якщо не торкатися змісту соціальної пам'яті, категорія культури може бути розглянута з боку форми, як сукупність загальних вимог та критеріїв такої культури, то можна уникнути зайвого загострення між носіями різного за оцінками та змістом комплексу мнемосфери.

Одним з критеріїв культури соціальної пам'яті є рефлексія щодо детермінант формування колективної пам'яті. Самосвідомість соціальної пам'яті є ознакою критичного відношення до неї,

здібності нейтралізувати небажаний вплив ззовні, свідомо корегувати та формувати системний комплекс мнемосфери. На культуру соціальної пам'яті впливає освіта, ЗМІ, родина, історичні тексти, література та інші суб'єкти та фактори, що зазвичай є соціалізуючими.

Ми вважаємо за необхідне розрізнити терміни «культура соціальної пам'яті» та власне саму «соціальну пам'ять». Культура визначає відношення до соціальної пам'яті, її усвідомлення, розуміння детермінант формування соціальної пам'яті та її значущості, відношення до носіїв іншої за змістом та оцінками соціальної пам'яті тощо. Отже предметом соціалізації може бути не тільки соціально-історична пам'ять, а також і її культура. Культура соціальної пам'яті обумовлює зміст, тон та акцентування відповідних текстів і в цілому дискурсу соціально-історичної пам'яті. Тож не тільки освіта впливає на формування соціальної пам'яті, а і навпроти соціальна пам'ять впливає на освіту. Існує взаємовплив освіти та соціальної пам'яті.

Висновки. Можна констатувати, що, незважаючи на існування численної наукової літератури стосовно різних аспектів функціонування системи соціальної пам'яті, недостатньо обґрунтованим у вітчизняній соціології пам'яті залишається методологія її вивчення, механізми її формування, реальний її зміст та обсяг у соціальних суб'єктів. Пильна увага за феноменом мнемосфери повинна постійно підтримуватися не тільки з боку еліти, освітян, ідеологів, а також з боку науковців, зокрема соціологів. Активний науковий дискурс щодо колективної пам'яті допоможе запобігти маніпулюванню нею, підтримувати суспільну увагу до неї, забезпечити її достойне місце та роль як компонента громадянського суспільства.

Література

1. Дебрэ Р. Введение в медиологию / Режи Дебрэ; пер. с фр. Б. Скуратова. – М.: Праксис, 2010. – 368 с.
2. Линник Ю. В. Жизнь – волна / Ю. В. Линник; Карел. фонд культуры. Музей косм. искусства им. Н. К. Рериха. – Петрозаводск: [б. и.], 1991. – 32 с.
3. Вернадский В. И. Научная мысль как планетарное явление / В. И. Вернадский. – М.: Наука, 1991. – 271 с.
4. Ноосфера [Электронный ресурс] // Википедия. Свободная энциклопедия. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/ноосфера> (дата обращения 02.04.2013). – Загл. с экрана.
5. Биосфера и мнемосфера [Электронный ресурс] // Блоги. Сайт «Обозреватель. Новости Украины». – Режим доступа: <http://mnemosoy.hiblogger.net/1197274.html> (дата обращения 02.04.2013). – Загл. с экрана.
6. Федоров О. С. Антропосоциальная мнемология (философия человеческой памяти): монография / О. С. Федоров. – Нижнекамск: Нижнекамский химико-технологический институт (филиал) КГТУ, 2011. – 168 с.
7. Словарь терминов Сергея Ануфриева [Электронный ресурс]: сайт «Московский концептуализм» // Словарь терминов Московской концептуальной школы. – Режим доступа: <http://www.conceptualism-moscow.org/page?id=314&lang=en> (дата обращения 02.04.2013).
8. Бакиева Г. А. Философский анализ феномена социальной памяти [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филос. наук: 09.00.11 / Гульнара Абдуваситовна Бакиева; Ин-т философии и права Национальной академии наук Кыргызской Республики. – Санкт-Петербург: [б. и.], 2001. – 37 с.
9. Отрешко Н. Проблема взаимосвязи понятий субъекта и власти в современных социальных теориях / Н. Отрешко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2012. – № 4. – С. 102-111.

Ellina Pozdnyakova-Kirbatyeva

Table of contents and features of social mnemosferi: raising of problem and determination of concept

The article is devoted consideration the concept of mnemosfera. Mnemosfera is an integral concept which unites all varieties of memory, in fact all of them are the aspects of mnemosfera. The term of mnemologiya is examined, as science which is engaged in research of memory and social mnemologiya, as direction of scientific researches of social memory. An author pays regard to social stratification of mnemosferi. New tendencies are also examined in forming of mnemosferi in a period independence of Ukraine.

Keywords: mnemosfera, mnemologiya, collective memory, social memory, socialhistorical memory.

Эллина Позднякова-Кирбятъева

**Содержание и особенности социальной мнемосферы:
постановка проблемы и определение понятия**

Статья посвящена понятию мнемосфера. Мнемосфера – это интегральное понятие, которое объединяет все разновидности памяти, ведь все они являются аспектами мнемосферы. Рассматривается термин мнемология, как наука, которая занимается исследованием памяти и социальная мнемология, как направление научных исследований социальной памяти. Автор обращает внимание на социальную стратификацию мнемосферы. Также рассматриваются новые тенденции в формировании мнемосферы в период независимости Украины.

Ключевые слова: мнемосфера, мнемология, коллективная память, социальная память, социально-историческая память.